

מלחמת המיתוס והסמל

פרשתנו מתחילה בהוראות הקשורות במצוות 'פרה אדומה'. מתואר כאן תהליך ההיטהרות מהטומאה הקשה ביותר - טומאת מת. אפר הפרה עם "עץ אֶרֶז וְאֶזֶב וְשָׁנִי תֹלַעַת" שנשרפו אתה, יינתנו במים, ובמים אלו יטהרו הטמאים (במדבר יט, יח): "וְלָקַח אֶזֶב וְטָבַל בַּמִּים אִישׁ טָהוֹר וְהֵזָה עַל הָאֹהֶל" בו נתון היה המת, "וְעַל כָּל הַכֵּלִים, וְעַל הַנֶּפֶשׁוֹת אֲשֶׁר הָיוּ שָׁם..."

המדרש (תנחומא חקת), מוסר לנו וויכוח ציורי על מצווה זו. מסופר בו על נכרי ששאל את רבן יוחנן בן זכאי: "[הדברים האלה שאתם עושים] נראין כמין כשפין. אתם מביאין פרה ושורפין אותה וכותשין אותה ונוטלין את אפרה ואם אחד מכם מטמא-מת מזין עליו שנים ושלוש טיפין ואתם אומרים לו 'טהרת'!" בתשובתו, מפנה אותו רבן יוחנן לצורה בו נוהגים בסביבתו של השואל להוציא רוח שנכנסה באדם. הנוכרי מתאר בפרוטרוט את הפעולות שיש לעשות: "מביאין עיקרין, מעשנין תחתיו ומרביצין עליה מים והיא בורחת". רבן יוחנן עונה לו: "ישמעו אזניך מה שאתה מוציא מפיד. כך הרוח הזו היא רוח הטומאה..." לכאורה מסכים רבן יוחנן עם הנוכרי, ובזה הופך תהליך ההיטהרות למגיה או מעשה כשפים. אולם המדרש ממשיך: "לאחר שיצא הגוי אמרו לו תלמידיו: רבינו לזה דחית בקנה, לנו מה אתה אומר?" ורבן יוחנן ענה: "חייכם! לא המת מטמא ולא פרה מטהרה ולא המים מטהרין. אלא אמר הקב"ה: חקה חקקתי גזרה גזרתי אין אתה רשאי לעבור על גזרתי דכתיב "זאת חקת התורה".

מדרש זה מלמד אותנו רבות על המחשבה היהודית השורשית, ואת יחסה לתבונה ולרציונליות. כדי להסביר זאת רוצה אני לאפיין כמה גישות. הגישה הראשונה היא קדם-רציונלית. כאן מצוי האדם הפרימיטיבי, עובד האלילים, ולהבדיל במידה זו או אחרת, ילדים קטנים. כללי ההיגיון וחוקי הפיסיקה טרם נתגלו להם במלוא משמעותם, או על כל פנים טרם הופנמו. הם הולכים שולל אחרי הקסם והמאגיה. הפנטזיה, פרי הדמיון החופשי, והריאליזם, פרי עמלה הקשה של התבונה, מעורבבים זה בזה. "הארי פוטר" הוא הביטוי הפוסט-מודרני למצב זה. הגישה השנייה, היא רציונלית ונטורליסטית. אנו נאמנים בה לתבונה ומקבלים עלינו את מרותם הבלעדיים של הטבע והמדע. מעבר להם קיימת גישה שלישית, על פיה אנו משקיפים על ידיעותינו ומבינים שהמדע והתבונה הם הכרחיים, אך לא מספיקים. זהו תחומם של הדת והמוסר ברמתם הגבוהה ביותר.

משל פשוט יעזור לנו להבין כל זאת. שלושה אנשים מנסים להוריד גשם. האחד, רוקד את ריקוד הגשם. השני – זורע את העננים ביוזיד הכספית או, זכורים אתם? מדליק התנורים. השלישי – גם מתפלל. התפילה אינה פעילות מדעית, אך גם לא מגית. היא פעולה דתית. אכן, אנו חייבים לעשות מאמץ כדי להבדיל בין האי-רציונליות של הרמה הנמוכה,

לבין הבתר-רציונליות שמעבר למדע. אי הבדלה בין הגישות מהווה פגיעה חמורה בייחודה של הדת, פגיעה שהתרחשה בעבר, ומתרחשת גם בהווה.

על הבעיה שלפנינו נוכל לעמוד מתוך הסתכלות לפרק נוסף בפרשתנו, סיפור "הנחשים השׁרפים" שהפילו קורבנות רבים. הקב"ה מורה למשה (כא, ח): "עֲשֵׂה לָךְ שָׂרָף וְשִׂים אוֹתוֹ עַל גֵּס וְהָיָה כָּל הַנָּשׁוּף וְרָאָה אוֹתוֹ וְחָי". בקטע קלאסי מתייחסת המשנה לסיפור זה (ראש השנה ג, ח), תוך שהיא מקשרת אותו עם המסופר במלחמה עמלק (שמות יז, יא): "וְהָיָה כַּאֲשֶׁר יָרִים מִשֶּׁה יָדוֹ וְגִבּוֹ יִשְׂרָאֵל. הַמִּשְׁנָה שׁוֹאֵלֶת: "וְכִי יָדָיו שֶׁל מִשֶּׁה עוֹשׂוֹת מִלְחָמָה אוֹ שׁוֹבְרוֹת מִלְחָמָה?.. פִּיּוּצָא בְּדָבָר אֲתָה אוֹמֵר, "עֲשֵׂה לָךְ שָׂרָף וְשִׂים אוֹתוֹ עַל גֵּס, וְהָיָה כָּל הַנָּשׁוּף וְרָאָה אוֹתוֹ וְחָי". וְכִי נִחַשׁ מִמִּית, אוֹ נִחַשׁ מִחַיָּה? אֵלָּא, בְּזִמְנֵי שִׂישְׁרָאֵל מִסְתַּכְּלִין כְּלָפֵי מַעֲלָה וּמִשְׁעָבָדִין אֶת לִבָּם לְאַבְיָהוֹן שְׂבִשְׁמִים, הָיוּ מִתְרַפְּאִים, וְאִם לָאוּ, הָיוּ נִמְזָקִים".

גישתה של המשנה רמוזה בסיפור מזרחי יפה, המתאר לנו אדם המצביע באצבעו אל הירח. שניים מסתכלים עליו. האחד, החכם מביט על הירח, השני, הפתי - על האצבע. הפתי מייצג כאן את המיתוס המבין כפשוטם את הציורים הגשמיים, למשל את הביטוי 'אצבע א-להים', או את הנחש-השרף. החכם - מייצג את האלגוריה או את הסמל המורה על משהו שמעבר לו. המשנה דורשת מאתנו לעזוב את המיתוס ולדבוק בסמל. המיתוס מאיים ללא הרף על הסמל. על כך למדנו בפרקי ההמשך של סיפורי נחש הנחושת (מלכים ב פרק יח). מסופר שם על חזקיהו מלך יהודה, שנלחם בתופעות אליליות שונות "וּכְפַתַּת נֶחֱשׁ הַנְּחֻשֶׁת אֲשֶׁר עָשָׂה מִשֶּׁה, כִּי עַד הַיָּמִים הַהֵמָּה הָיוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מְקַטְרִים לוֹ וַיִּקְרָא לוֹ נְחֻשֶׁתָן". הסמל הפך מוחשי מדי, עבודה זרה, מיתוס.

פיתוי המיתוס

שבירה הנחש שא-להים הורה לעשות מזכירה לנו בזעיר אנפין את שבירת הלוחות על ידי משה. כך ראה זאת ר' מאיר שמחה מדווינסק בחיבור עקרוני קצר המצוי בפירושו לתורה (משך חכמה, שמות לב, יט). למה שבר משה את הלוחות בעקבות חטא העגל? רבי מאיר שמחה עונה בפרשו את הפסוק: "וַיְהִי כַּאֲשֶׁר קָרַב אֶל הַמִּחֲנֶה וַיֵּרָא אֶת הָעֵגֶל וּמַחֲלֹת... הַבֵּין טְעוֹתָן וַיַּחַר אֵף מִשֶּׁה וַיִּשְׁלַךְ מִיָּדוֹ אֶת הַלָּחֹת... ואִם הֵבִיא הַלּוּחוֹת הָיוּ כַּמַּחֲלִים עַל בְּלוֹחַ וְלֹא סָרוּ מִטְעוֹתָן, אוֹלָם כֹּאשֶׁר שָׁבַר הַלּוּחוֹת רָאוּ אִיךָ הֵמָּה לֹא הִגִּיעוּ אֶל מִטְרַת הָאֱמוּנָה בְּה' וְתוֹרַתוֹ הִטְהוּרָה..." ללא הבנתנו אמיתית, גם הסמל הקדוש ביותר (הלוחות, למשל) יכול להפוך מיתוס, כמו שקרה לנחש הנחושת. הלוחות יחשבו כאלוהי ממש. בשבירת הלוחות "הראה להם [משה] לעקור מהם כל דמיון כוזב". פיתוי המיתוס - עצום. האדם "ידל השכל קצר ידו להשיג" את המופשטות של ה', "ולכך חתרו להם [בני האדם] מסילות לעשות צורות ודמיונות", האדם מתקשה "להתחבר" לדמות מפשטת, וכדברי ר' מאיר שמחה "ריקודי הנפש ורתיחות הדם נתהווה ממושג מוחשי ונראה". כנגד קושי זה, הסמל עוזר לנו, אך מאחוריו, מאיים המיתוס. לפיכך היו מונחים בארון הברית הלוחות השניים

ושברי הלוחות הראשונים. הלוחות הם סמל ההתגלות, ושברי הלוחות הם סמל של שבירת המיתוס האורב לפתחנו.

הפיכת חפצים לא-להים, היא מהות הפטישיזם, זה רק פרק אחד במיתוס. המיתוס עשיר ומסוכן הרבה יותר. ר' מאיר שמחה מתייחס לכך, בביקורתו נגד תופעה בתולדות הדתות, בה המיתוס הפך מלאכים וכוחות הטבע לאלים או למתווכים: "ולו [להקב"ה] אין חילוק בין תולעת קטן שבים לכל הנבראים ואישים העליונים (המלאכים)". גם אדם יכול להיחפך למיתוס. ר' מאיר שמחה מדגיש את דברי העם בפרשת העגל (שמות לב, א): "כִּי זֶה מִשֶּׁה הָאִישׁ אֲשֶׁר הֶעֱלָנוּ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לֹא יָדַעְנוּ מֶה הָיָה לוֹ". לכך יש מקבילה מדויקת בפרשתנו: (במדבר כא, ה): "וַיִּדְבֹּר הָעָם בְּאֶלֶּהִים וּבַמִּשֶּׁה לֵּמָּה הֶעֱלִיתָנוּ מִמִּצְרַיִם" רש"י מדויק בפירוש ביטוי זה: "הֶעֱלִיתָנוּ - שְׁנִיָּהם שׁוּיִים". ההשוואה עם א-להים הופך את משה למיתוס. על חטא זה נאמר למשה: "לָךְ יָד כִּי שָׁחַת עַמְּךָ", והפסוק מוסיף בטרזניה לעם או באירזניה למשה "אֲשֶׁר הֶעֱלִיתָ" [אתה!]. מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם". אכן, בפיתוי המיתוס להפוך בני תמותה להתגשמות האל, לא יכלו לעמוד דתות שונות במזרח ובמערב. העולם המודרני עושה זאת בצורה לכאורה מחולנת, עם גיבורי הספורט והקולנוע.

ישעיהו ליבוביץ' אהב לצטט מחיבור זה של ר' מאיר שמחה. הוא עזר לו להצביע על הסכנות שבהפיכת המקדש, "וכל הקדושות א"י וירושלים" למיתוס. אמנם כן, המיתוס מסוכן. אך במחשבה שנייה, גם ראייתו היכן שאיננו גם היא מסוכנת. בדיונים על המיתוס, חוטאים האקדמאים והאינטלקטואלים של דורנו פעמיים. הם מפריזים בשימוש במושג, אולם הם חלוקים ביניהם. אחדים, דורשים אותו לשבח, מכשירים אותו ומתלהבים בקריאת היהדות, כאותו נוכרי שבמדרש, קריאה מיתית ופגנית. אחרים, משתמשים במושג זה לגנאי, כדי לפסול כל עמדה שאינה מוצאת חן בעיניהם. גם כאן אבד שיווי המשקל, ואנו זכינו במיתוס המיתוסים.